

Q₅₃

escoles democràtiques, ciutadania apoderada i novació educativa

Quaderns d'Educació Contínua

escoles democràtiques, ciutadania apoderada i novació educativa

Editors

Iolanda Corella Llopis
i pep aparicio guadas

Consell de direcció i coordinació

Tere Vila, Encarna Such Cardona, Juanma Sanchis Marqués, M. Nieves Roselló, Carlos Pallarés, Rosa Navarro, Pascual Múrcia Ortiz, Dolors Monferrer Ferrando, Rosa M. González Conca, Goio Fidel Sarmiento, Manuela Fuentes Martínez, Marta Malet Carol, Mila Grau Alepuz, Loles Martínez Cebrián, María Gabarda Riofrío, Francisca Borox López, Isabel Aparicio Guadas

Consell de redacció i assessorament

Antonia de Vita (UNIVR), Dolors Vinyoles (Escola de la Dona-Diputació de Barcelona), Inma Vilatersana, Jordi Vallespir (UIB), Antoni Tort (UVIC), Joan M. Senent (UV), Manuel Rodríguez (UV), José Ignacio Rivas (UMA), Piergiorgio Reggio (UNICATT), Cruz Prado (ULASALLE), Anna Maria Piusi (UNIVR), Agustí Pascual (UV), Isabel Redaño Francés (IPF), Sebas Parra † (UdG), Josep Mª Navarro i Cantero (LFCOOP), Peter Mayo (UM), Vicent Mas (UA), Àngel Marzo (UB),

Manel Martí Puig (UJI), Fernando López Palma (UB), Licínio C. Lima (UMINHO), Colin Lankshear (JCU), Michele Knobel † (MSU), Francesc Hernández Dobon (UV), Francisco Gutiérrez † (ULASALLE), Anna Gómez (UVIC), Paula Guimarães (UL), Pep Lluís Grau, Gloria Díaz (UB), Joan Colomer (UdG), José Clovis Azevedo (Centro Universitário Metodista IPA), Rafa Castelló (UV), Isabel Carrillo (UVIC), Marián Aleson Carbonell (UA), Xavier Besalú (UdG), Antonio Benedito (UV), José Beltrán Llavador (UV), Clara Arbiol González (UV), Vicent Aparicio (UV), Júlia Haba Osa (UV), Marina Aparicio Barberán (IPF), Consol Aguilar (UJI), David Abril (UIB), Loris Viviani (IPF), Mariola Aparicio Cortés (EOI Xàtiva), Mercè Morey (UIB), Diego Morollón (IPF), José R. Belda Medina (UA), Eduardo Carbonero Martínez (epAlv), Magdalena Balle García (CEPA Son Canals, Illes Balears), Maira Tavares Mendes (Universidade Estadual de Santa Cruz, UESC), Júlia Haba (Universitat de València)

Correcció i traducció

Joaquín Martínez Ortiz

Disseny i maquetació

gap

Quaderns d'Educació Contínua 53

Estiu 2025 • 18 €

Quaderns d'Educació Contínua. Nova etapa

Redacció, secretaria i administració:

C/. Sant Agustí, 7 • 46800 Xàtiva
tarepa.pv@gmail.com

ISSN: 1575-9016
ISSN: 2605-1796 (digital)
Dipòsit legal: V-5125-2000

Revista indexada en GeoDatos: Indexador de Geografia e Ciências Sociais
<http://www.dge.uem.br>

(Quaderns d'Educació Contínua
no es fa responsable de les opinions
dels col·laboradors de la revista.)

Títol: xarxes i ritmes
Autor: gap
Tècnica: collage
Dimensions: 21x21 cm
Any: 2025

IPF: Institut Paulo Freire • UV: Universitat de València • UdG: Universitat de Girona • UVIC: Universitat de Vic • UJI: Universitat Jaume I de Castelló • UA: Universitat d'Alacant • ACEFIR: Associació Catalana per l'Educació, la Formació i la Recerca/Associació Europea d'Educació d'Adults • UB: Universitat de Barcelona • FDC: Desenvolupament Comunitari • UIB: Universitat de les Illes Balears • UM: Universitat de Malta • UMINHO: Universitat del Minyo • UNIVR: Universitat de Verona • ULASALLE: Universidad de La Salle • UNICATT: Universitat Catòlica de Milà • UMA: Universitat de Màlaga • UL: Universitat de Lisboa • JCU: James Cook University • MSU: Montclair State University • LFCOOP: La Fàbrica Cooperativa

Sumari

editorial

carpeta

Pedagogia de les escoles: entre l'heteronomia i l'autogovern democràtic

Licínio C. Lima • 5

El currículum com a reflex de la vida: l'art de la documentació

Isabel Carrillo Flores • 16

continua

L'educació com a teràpia per a una ciutadania sospitosament malalta

Anna Gómez i Mundó • 25

persones, territoris i experiències

Educació per a la (re)evolució. De l'escola bancària a l'escola alliberadora i llibertària

Josep Callís i Franco • 35

¿Manca d'adulthood o absència de joventut? Repensant l'acompanyament a joves

Sara Ortega i Caterina Ponte • 44

Educació democràtica i empoderament ciutadà

Olga Franco Franco • 50

investigació

Les insurreccions pedagògiques. Construint els moviments educatius del segle XXI

Marco Raúl Mejía J. • 61

arxiu

Moviments de renovació pedagògica i escoles democràtiques (La democràcia a l'escola i els moviments de renovació pedagògica)

Julio Rogero Anaya • 77

llibres

Desde abajo. Aprendizaje en los movimientos de las economías diferentes. Antonia De Vita. Publicacions de l'Instituto Paulo Freire

Dolors Monferrer Ferrando • 91

Desde abajo. Aprendizaje en los movimientos de las economías diferentes. Antonia De Vita. Publicacions de l'Instituto Paulo Freire

Tomás R. Villasante • 93

Com participar

Quaderns d'Educació Contínua?

Les pàgines de la nostra revista estan obertes a tot tipus de col·laboracions relacionades amb l'Educació i la Formació de les Persones Adultes. El nostre interès és oferir la publicació a tots aquells que desitgen col·laborar en ella exposant els seus coneixements, les seues reflexions i experiències analitzades. Així com també a les persones i institucions que desitgen difondre a través dels Quaderns d'Educació Contínua les seues iniciatives i activitats dins d'aquest àmbit.

Les col·laboracions han de requerir les següents condicions bàsiques:

- L'extensió dels treballs serà de 10 pàgines en format DIN A-4, a doble espai, amb un títol que sintetitzi el seu contingut. És convenient d'intercalar apartats que divideixquen i ordenen les diferents parts de l'exposició.
- S'enviarà dues còpies del treball acompanyades d'una versió d'aquest en suport informàtic, preferentment en Winword. S'aconsella, si el tema ho permet, incloure gràfics, quadres sinòptics, etc., que il·lustren i completen el contingut del text.
- Com és natural la revista podrà realitzar una «correcció d'estil» sobre el text original, que en cap dels casos alterarà els conceptes ni l'enfocament adoptats per l'autor.
- Notícies i dades per a ser incloses en les pàgines informatives de la revista, sobre congressos, jornades, convenis, acords, programes, plans, iniciatives, projectes; cursos, conferències, debats, premis i concursos; publicacions de llibres, revistes, manuals, etc.
- Ha d'incloure sempre la font responsable i les notes de referència on el lector pugui requerir major informació.

El currículum com a reflex de la vida: l'art de la documentació

Isabel Carrillo Flores, Facultat d'Educació, Traducció, Esports i Psicologia;
Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya

Reconèixer la vida en el currículum

Contribuir a hacer mejor el mundo, ése que empieza con el niño que tenemos enfrente, con la niña que nos pide ser atendida, con el joven universitario que está tras sus sueños, con el hombre indígena que busca aprender más para ayudar a su comunidad, con la organización de mujeres que edifica la dignidad en la lucha cotidiana de la vida. (Aldana Mendoza, 2004)

El 7 de novembre de 2024 vaig compartir algunes reflexions amb estudiants de la Facultat de Educació de la Institución Universitaria Digital de Antioquia sobre *Enfoques Educativos para la Inclusión Real en las Aulas*. Les preguntes van servir de fil conductor per a pensar que succeeix a les escoles, si són llocs que acullen les diversitats, i si en elles es posa en pràctica una educació no disfressada de neutralitat i no desvinculada de biografies i vivències personals i col·lectives. Va ser en aquest espai que vaig afirmar que la vida ha d'estar reflectida en el currículum. Reconèixer les vides diverses com a continguts exigeix traslladar dels marges a la centralitat la justícia curricular, perquè és dret i deure no oblidar ni excloure les vides de totes les persones, petites i grans, que fan bategar les escoles, habitant-les i humanitzant-les en les seves diferències.

Reconèixer i acollir biografies humanes és una opció ètica i política per l'humà. És mirada amorosa i gest afectiu i corporal que es preocupa pel dolor aliè i abraça dia a dia. En el fer d'educadores i educadors la tendresa és posició de compromís per la transformació justa i projecta un món millor.

Traçar una educació situada, tendra i al mateix temps posicionada, és actuar perquè les vides no siguin excloses de les aules, d'un del currículum que, massa sovint, s'instrumentalitza i és territori de disputa. Posicionar-se és prendre opcions: ideològiques que significa definir des d'on mirem el món, la vida, les aules i on ens situem; polítiques en el sentit d'actuar per a transformar; i metodològiques atès que per a canviar les pràctiques és necessari conèixer altres teories, disposar-se a la reflexió sobre les pròpies pràctiques i incorporar altres formes de fer (Iglesias, 2003).

Si bé el relat d'aquest text es focalitza en la documentació com a opció metodològica que possibilita acollir les vides a les aules, l'art de documentar és al mateix temps opció ideològica, perquè s'entén que la documentació és un procés revelador i de reconeixement de biografies diverses, de vivències de drets, però també de vivències de desigualtats que són expressió de diferents capes de desigualtat i subordinació –gènere, ètnia, classe social...– que en intersecció les originen (Fraser, 2008).

La documentació és també opció política. Pot orientar-se a la reproducció o pot ser transformativa, és a dir, té virtut o força per a transformar. Transforma quan convida al jo a mirar i percebre el que en aparença no es veu; i quan invita a mostrar-se i a descobrir el valor de la vida, la pròpia i l'aliena. En promoure aquests processos, la documentació contribueix a crear sororitat, és a dir, relacions d'estima solidària que donen confiança i alimenten l'autoestima (Lagarde i dels Rius, 2006). També motiva l'apoderament, el descobriment que el poder no és únicament el que s'imposa externament, també és el que posseeix cada persona i pot orientar-se individual i col·lectivament a la transformació de les subordinacions (Olivera Bustamante, 2004).

La documentació com a opció ideològica, política i metodològica, es tradueix en contingut i recurs d'un currículum just que es posiciona perquè les absències siguin presències. Perfil camins per a eliminar els obstacles de l'ocultació i l'omissió, és mediatra, motiva a revelar, però no força. Documentar significa, a més, deixar constància estètica i narrada de manera visual, audiovisual o escrita d'un treball realitzat. No es limita a la recollida i exposició sistemàtica i estètica de vides, experiències, i processos dins i fora de les escoles, és a dir, no busca únicament plasmar un fet, una situació concreta, una activitat realitzada; la seva intenció és crear un producte públic que doni compte narrada de la vivència. En el procés de documentació es van creant narratives d'una realitat viscuda no limitades a la descripció, sinó que les paraules i les imatges que documenten són alhora la reflexió i la interpretació d'una experiència. La documentació és, en aquest sentit, una manera ètica, estètica i política de pensar l'educació (Hoyuelos, 2007). És una bella forma, artística, de crear relats que es materialitzen i transcendeixen el jo, perquè esdevenen en objectes pedagògics perdurables, oberts a altres lectures, altres diàlegs i noves creacions (Carrillo Flores, 2022).

L'art de documentar amb imatges

Todos los años por estas fechas fotografía esto que he venido a llamar bodegón de julio. Si en las imágenes apareciéramos mi madre y yo me daría cuenta del paso del tiempo, pero al fotografiar solo el escenario y sus objetos, lo que queda es lo inmutable: el ritual, y con él, la sensación (falsa, lo sé, pero que siento como verdadera) de que embotar bonito cada verano es una forma de trastocar, ¿subvertir? el tiempo: convierte la memoria en presente, precisamente gracias al escenario y los objetos inmutables: la cocina de mi madre, la encimera de granito, los tarros de cristal, el aceite de oliva (siempre la misma marca), los trapos blancos para cubrir el bonito una vez cocido, las grandes cazuelas de acero que tienen más años que yo. (Portela, 2020)

Documentar és un acte de creació artística de narratives sobre la vida. Fent ús de llenguatges diferents (són exemple fotografiar, teixir, dibuixar) cada jo singular s'en-

dinsa en l'acte íntim de relatar la pròpia biografia i es disposa a socialitzar-la. El primer moment de la documentació és rellevant perquè s'aprèn a mirar sentint, al mateix temps que s'aprèn a estar en silenci per a desxifrar el que és invisible. L'acte de documentar convida a l'escolta. És a través del silenci de l'escolta que es recupera la consciència de la nostra fragilitat i el jo s'obre a la comprensió (Casanova, 1998). Aquest primer moment donarà pas a altres processos en què la documentació es presenta com a recurs mediador que permet a les veus de les vides silenciades expressar-se. És en aquest acte que es produeix el reconeixement, com a contingut del currículum, de cada vida en les seves fragilitats, precarietats, exclusions, però també en les seves resistències creadores. L'art de documentar contribueix a prendre consciència, i la consciència es requereix per rellegir el món d'una manera més justa i sostenible (Herrero, 2022).

Quan en l'ofici d'educar es projecta la documentació, cal fer-ho sabent que l'art de documentar amb imatges és plural. Les instantànies visuals captades per la mirada i detingudes en el temps pel clic d'una càmera fotogràfica –fotografies–; les que són resultat de cosir amb les mans en teles usades per a empaquetar mercaderies o cobrir-les –arpilleres–; i les que són expressió de traços dibuixats recreats en signes gràfics –pictogrames–, són exemples de les diverses formes de documentació. Fotografiar és com escriure un quadern de notes i representa la poesia del que visualment ens impacta. Es fan fotografies per a recordar, per a preservar l'experiència (Serra Juabany, 2015). Al costat de les fotografies, cosir amb les mans en una arpillera és una altra manera de narrar vides quotidianes, experiències de patiment, però també d'alegria de futur. La finalitat d'aquest art tèxtil és la creació d'imatges que recreen vivències, expressen, denuncien, mostren valors; són una potent eina pedagògica i de memòria (Estévez València i Ortiz Rojas, 2019). Al costat de fotografies i arpilleres, les representacions gràfiques de dibuixos, traduïts a pictogrames, constitueixen altres relats de les vides. Els traços dibuixats expressen diferents formes de mirar i descriure la realitat i, com no, d'aprendre descobrint les vides. Al dibuixar es van creant històries personals i col·lectives, narracions ètiques que allunyen de concepcions monolítiques de la vida que no és singular, sinó plural (Carrillo Flores, 2014).

Fotografies, arpilleres, dibuixos, representen a persones, llocs, relacions, rutines, situacions i diversitat de maneres de viure. Mostren el sentir dels ulls i de les mans creadores, i conviden a pensar i a interpretar el contingut que reflecteixen. Les imatges es creen per a documentar i, al mateix temps, es materialitzen. Ja com a objectes són continguts que permeten portar el passat al present, sentir-lo en la distància i pensar els significats de les seves petjades en el present. La documentació actua escrivint memòries. Escriure és un acte íntim que s'obre a la curiositat i a la pregunta. Cada paraula, cada imatge, és, fins a un cert punt, la cerca d'una resposta, la projecció lliure de nous processos creatius que porten a definir el propi jo, i a traçar la vida en comú (Carrillo Flores, 2001).

La documentació a través de la llum

La paraula fotografia prové del grec phôs (llum) i graphía (escriure). Derivat d'aquest origen es diu que fotografiar és “escriure amb la llum”, i que les fotografies creades en l'acte de fotografiar són relats que registren i organitzen el que s'observa. Són instantànies visuals que, en col·locar-les una al costat de les altres, documenten la vida en les seves múltiples formes d'expressió i es mostren com a textos subjectius que narren visualment el que és objecte de la mirada personal (Serra Jubany, 2015). Cada fotografia concentra en un instant el que veiem i sentim, i en cada acte de mirar, de fer clic, hi ha una expectativa de significat. Però si bé escriure amb la llum és un acte individual i subjectiu, els relats creats per les fotografies es disposen a ser llegits i interpretats per altres subjectivitats. Aquesta és una de les moltes virtuts que tenen les fotografies: serveixen a la documentació i es desplacen de la mateixa com a continguts disposats a ser compartits. Aquest procés no sempre és intencional, encara que pot provocar-se en educació. Un bon exemple és *Maternitats*.

Les fotografies, realitzades per Bru Rovira en diferents països, en entorns complexos de violència, vulnerabilitat, exclusió, mostren la relació entre una mare i la seva filla o el seu fill; una relació que l'autor descriu com a vincle que forma part d'un univers immaterial, privat i íntim capaç de sobreviure a qualsevol situació. En format d'exposició, les fotografies arriben a una escola per iniciativa d'una mestra d'educació infantil. A les aules les fotografies són objectes amb els quals nenes i nens interactuen. Les imatges transmeten continguts de vida amb els quals s'identifiquen, i desperten emocions que són acollides a les aules a través del diàleg i la proposta d'expressar-les de manera individual en traços escrits i dibuixos. Una educació lenta, sense pressions, genera un procés personal i alhora relacional amb les maternitats que s'observen. Les fotografies realitzades per una altra persona, aparentment allunyades dels infants, motiven un procés subjectiu que bé podria ser considerat com la personal documentació del que veuen en les instantànies, els seus dibuixos i primeres paraules i frases escrites manifesten el que els agrada, les absències i els seus desitjos en la relació amb la mare.

Hi ha una foto, la d'un nadó rwandès que viatja a l'esquena de la mare, que vaig fer intentant reflectir el genocidi, la fugida, el fet dramàtic d'haver nascut en una carretera i caminar enganxat a la mare sense una llar. En canvi els infants interpreten aquesta foto com quelcom agradable. Els sembla meravellós passar el dia bressolat a l'esquena de la mare, sentir aquest contacte físic que, potser, ells desitgen molt més que el que reben. Que bé! exclamen quan es fixen en aquesta criatura. Però no es tracta de cap paradoxa: la nostra vida confortable, sense problemes materials, no ens garanteix de cap manera que tinguem l'afecte resolt (Rovira, 2004).

A les escoles d'educació infantil, les fotografies de maternitats realitzades per l'autor, passen a ser continguts del currículum que provoquen la contextualització en el quotidià de nenes i nens. Acosten a realitats, cultures, infàncies que en aparença estan llunyanes, però que se senten pròximes. En altres entorns educatius (amb joves estudiants d'educació social, amb mestres,...) on s'han fet tallers amb les fotografies de l'exposició *Maternitats*, el sentir empàtic també s'ha posat de manifest. Les fotografies encara que documentin mons no coneguts, no deixen indiferent i són creadores d'humanitat.

La documentació a través de teixir

Teixir, entre altres definicions, és formar en el teler la tela amb la trama i l'ordit; és brodar, entrellaçar fils, cordons, esparts, per a formar teles, estores o altres creacions semblants; i també és fer punt a mà o amb màquina.

Muchas mujeres aprenden a tejer, coser o bordar en sus casas cuando son niñas. A veces es el primer juego a que juegan. A veces, sin darse cuenta de todo lo que les transmiten otras mujeres de la familia, van forjando una técnica –y con suerte un estilo– con toda la naturalidad del mundo.

¡A mí eso no me pasó!

Yo empecé a bordar a los treinta y cinco años sin nunca haber tenido nada que ver con el asunto [...]. Empecé a bordar para sobrevivir [...]

Después seguí bordando porque descubrí que, al hacerlo, el tiempo se detenía en mi cabeza y mi cuerpo eran libres: bordando, mi realidad triste cambiaba.

Pero no me convertí en bordadora para que el bordado me salvara, sino porque sucedió algo que nunca antes habría imaginado: bordar me hizo feliz. (Srta. Lylo, 2023)

Si bé en el nostre context pròxim cosir (embastar, brodar, confeccionar...), ha estat associat a les tasques assignades a les dones, fent de fil i agulla instruments d'opressió, també cosir, fil i agulla, han creat comunitat i resistències. Un exemple són les *Arpilleras* de Xile, que es fan presents en aquest text per la seva transcendència comunitària i mirada testimonial en la història del país. El seu origen es vincula als teixits de Violeta Parra i de les dones de pescadors de l'Illa Negra. Després del cop militar de 1973, l'arpillera es projecta com a creació dissident de dones que documenten la dictadura (Voionmaa Tanner, 2012).

Cada una de las arpilleras representa dolor y al mismo tiempo la belleza de un trabajo hecho con prolijidad, eligiendo las telas, los colores, formando con estos elementos la solidaridad y la esperanza. (Colección Fundación de Protección a la Infancia Dañada por los Estados de Emergencia, 2019)

El taller d'arpilleres van tenir diverses funcions: els continguts teixits constitueixen denúncies crítiques dels drets humans vulnerats; l'arpillera creada permetia obtenir recursos econòmics a través de la seva venda; i els propis tallers eren espais de creixement personal i d'intercanvi social en una atmosfera d'acceptació i acolliment de totes les dones. Documentar a través d'arpilleres pot tenir, en el present, similars funcions: denunciar, relacionar-se i cooperar per obtenir recursos per a la sostenibilitat social i econòmica.

El Museu de la Memòria i els Drets Humans de Xile conserva una significativa col·lecció d'arpilleres. La presència d'exposicions d'arpilleres d'aquesta col·lecció, en geografies diverses, ha estat impuls per a altres iniciatives. Conflict Tèxtils (Universitat d'Ulster, Irlanda del Nord) és un arxiu de tèxtils internacionals que tenen com a element comú els conflictes i abusos de drets humans. En el nostre context, fundacions, centres cívics, ateneus, etc., en el seu fer educatiu amb grups de dones, han desenvolupat tallers d'arpilleres incorporant la perspectiva feminista. Les dones amb fil i agulla a les seves mans escriuen en les teles sobre vides de barri, migracions, solituds, precarietats..., i cosint es participa, es crea comunitat i es teixeix ciutadania.

La documentació a través del dibuix

En educació els dibuixos infantils formen part de les pràctiques de les aules, com a contingut del currículum, i també com a recurs per a documentar vides de nenes i nens, les seves pors, els seus dolors, les seves preocupacions,... L'ús educatiu del dibuix s'ha acompanyat d'un ús diagnòstic. Les recerques de caràcter més psicològic han establert diferents etapes evolutives en el traç de nenes i nens, i han proposat criteris d'anàlisi dels continguts dels dibuixos, entenent que documenten vivències de conflictes i emocions. D'altra banda, les recerques sobre memòria democràtica han servit per visibilitzar col·leccions de dibuixos infantils que narren l'opressió de les dictadures i les conseqüències de conflictes armats. Entre molts altres, com a exemples la col·lecció de 1.172 dibuixos de la Biblioteca Nacional coneguda a través d'una exposició que mostra els dibuixos infantils realitzats en temps de guerra per nenes i nens evacuats en colònies allunyades dels fronts de lluita; o les 4.000 làmines del Grup Escolar Lluís Vives (dibuixos, treballs escolars i un llistat de títols) conservats en el fons documental de l'Institut Municipal de Barcelona (Carrillo Flores i Col·leldemont Pujades, 2012). Col·leccions i exposicions permeten identificar les mira-

des i les ideacions de la infància, i evidencien la importància del dibuix com a recurs que documenta un passat viscut travessat per violències i desigualtats, però també resistències, valors i desitjos que troben ressò en diferents llocs educatius més enllà de les escoles d'educació infantil i primària. Les experiències en altres edats, com pot ser l'educació de persones joves i adultes, no són tan conegudes, però són iniciatives que mostren com l'art de documentar dibuixant contribueix a crear actituds no passives que no toleren la indiferència ni la negació de la vida.

Un exemple és el projecte del col·lectiu *Migrantas*, orientat a la creació de llenguatges visuals que documenten la migració i la convivència. La finalitat és fomentar el pensament crític des d'una perspectiva feminista. Les seves propostes s'inicien amb tallers d'expressió gràfica de la pròpia història. Participen dones i homes, amb experiències de migració, de diferents orígens nacionals, socials, culturals i estatus. Els tallers tenen lloc en les seves pròpies organitzacions, institucions i associacions, i en ells es proposa reflexionar col·lectivament sobre la seva condició, s'intercanvien experiències i les expressen en dibuixos simples. El dibuix és el primer pas de documentació. Després de les representacions gràfiques inicials, es proposa passar dels dibuixos a la creació de pictogrames. Es busca que, a través d'un llenguatge visual clar i accessible, s'expressi amb simplicitat la intencionalitat de cada dibuix i es transmetin emocions. La creació de pictogrames també vol provocar identificar-se amb els seus continguts o interrogar-se sobre les pròpies concepcions. En la pàgina de *Migrantas* es mostren exemples de pictogrames exposats als carrers. Són resultat de la traducció del dibuix a pictograma (Migrantas, s.f).

Pictograma de dona amb hiyab i text escrit: No soy terrorista

Pictograma de dona embarassada i text escrit: ¿Adónde pertenecerás?

Pictograma de dona vestida amb davantal, birret de graduació, títol a la ma i text escrit: trabajo de migrantas

El procés dels tallers conclou amb exposicions que donen visibilitat als resultats, afavoreixen els intercanvis i la creació de relacions reconeixement. Acompanyen a les exposicions altres accions urbanes (publicitat, animacions digitals, distribució de postals, impressió de bosses per a la compra...) buscant sempre que els pictogrames siguin part del paisatge de les ciutats; que les subjectivitats de les persones amb biografies de migració habitin l'espai públic; i que amb la seva presència provoquin la reflexió de tota la comunitat. En síntesi, aquesta és la finalitat dels tres exemples de documentació presents en aquestes pàgines. Exemples que mostren com el currículum pot acollir i ser reflex de la vida.

Referències bibliogràfiques

- ALDANA MENDOZA, C. (2004). *Ternura y postura. La educación para la paz*. UNESCO-FLACSO.
- AA.VV. (2011). *Museo de la Memoria y los Derechos Humanos*. Midia.
- BERGER, J. y MOHR, J. (2007). *Otra manera de contar*. Gustavo Gil.
- CARRILLO FLORES, I. (2001). “Dibujar espacios de pensamiento y diálogo”. *Cuadernos de Pedagogía*. 305, 50-54.
- CARRILLO FLORES, I. (2014). “Pensar los aprendizajes éticos a través de los dibujos”. En Colleldemont, E. (coord.). *Investigar la Història de l'Educació amb Imatges*. Eumogràfic-MUVIP, 127-139.
- CARRILLO FLORES, I. (2022). “De la documentación a través de imágenes al objeto pedagógico”. En García del Dujo, A. (coord.). *Pedagogía de las cosas. Quiebras de la educación de hoy*. Octaedro, 69-74.
- CARRILLO FLORES, I.; COLLELDEMONT PUJADES, E. (2012). “El Grup Escolar Lluís Vives de Barcelona. Les representacions infantils de la Guerra Civil com a expressió de valors”. En AA.VV. *XX Jornades d'història de l'educació: cohesió social i educació*. Universitat de Girona, 207-224.
- CASANOVA, O. (1998). *Ética del silencio*. Anaya.
- Conflict Textiles. <https://cain.ulster.ac.uk/conflicttextiles/>
- ESTÉVEZ VALENCIA, F.J. y ORTIZ ROJAS, M. L. (2019). “Presentación”. En: AA.VV. (2019). *Arpilleras. Colección del Museo de la Memoria y los Derechos Humanos*. Museo de la Memoria y los Derechos Humanos-Ocholibros.
- FRASER, N. (2008). “La justicia social en la era de la política de identidad: redistribución, reconocimiento y participación.” *Revista de Trabajo*. 6, 83-99.
- HERRERO, Y. (2022). *Educación para la sostenibilidad de la vida. Una mirada ecofeminista a la educación*. Octaedro.
- HOYUELOS, A. (2007). “Documentación como narración y argumentación”. *Revista Aula de Infantil*. 39, 5-9.
- IGLESIAS, R. (2003). *De carambas, recórcholis y cáspitas*. Comunicarte Editorial.
- LAGARDE Y DE LOS RÍOS, M. (2006) “Pacto entre mujeres. Sororidad”. *Aportes para el debate (Coordinadora Española para el lobby europeo de mujeres)*. 18, 123-135.
- MOHR, J. (2008). “Más allá de la cámara”. En Berger, J. y Mohr, J. (2008). *Otra manera de contar*. Editorial Gustavo Gil.
- MIGRANTAS (s.f.). *Un lenguaje visual de la migración y la convivencia*. En http://www.migrantas.org/web_migrantas_spanish.html
- PORTELA, E. (2020). “La letra invisible”. *La marea*, 16 de julio de 2020.
- ROVIRA, B. (2004). *Maternitats*. Graó.
- SRTA. LYLO (2023). *Diario de una Bordadora*. Lumen.

- SERRA, A. (2015). *Escriure amb la llum. Apunts viusal*. Gràfiques Ortells. Col·lecció Alicarnot 1.
- VOIONMAA TANNER, L.F. (2012). “Arpilleras: arte poblacional como testimonio y símbolo”. En: AA.VV.(2019). *Arpilleras. Colección del Museo de la Memoria y los Derechos Humanos*. Museo de la Memoria y los Derechos Humanos-Ocholibros.

INSTITUTO
Paulo Freire

Associació de Persones
Adultes Participants
FRANCESC BOSCH I MORATA

TAREPA - PV

Taller per a l'Acció Renovadora
de l'Educació Permanent d'Adults

L'ULLAL Edicions

AJUNTAMENT DE
LA POBLA DE FARNALS

9 i 10 de juliol de 2025 · Xàtiva
CPFPA Francesc Bosch i Morata

escoles democràtiques, ciutadania apoderada i novació educativa

Autor de la il·lustració: Valentín Iglesias

UNIVERSITAT
ID VALÈNCIA
Facultat de Ciències Socials

Associació de Persones
Adultes Participants
FRANCESC BOSCH I MORATA

CPFPA FRANCESC BOSCH I MORATA

TAREPA - PV
Taller per a l'Acció Renovadora en l'Educació
Permanent d'Adults de l'Àrea de l'Alumnat

